

УДК: [94(470+571):614.885] «1867-1914»

доктор історичних наук, професор, Ореховський В. О.

Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету

РОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА: СИСТЕМА ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ (1867-1914 РР.)

У статті досліджено механізм фінансового забезпечення діяльності Російського Товариства Червоного Хреста. Охарактеризовано основні джерела доходних сум Товариства (членські внески, пожертвування, відсотки з капіталів). Проаналізована структура витратної частини бюджету Російського Червоного Хреста (суми на поточні витрати, запасний капітал на потреби військового часу, допомога інвалідам – військовим, і спеціальні суми для особливого призначення). Автор підкреслює, що розширення спектру напрямків діяльності Товариства було би неможливим без значних державних субсидій у вигляді монополій, податків, зборів і т.д.

Ключові слова: Російська імперія, громадські медично-санітарні організації, Російське Товариство Червоного Хреста, медицина, допомога пораненим та хворим, благодійність.

Ореховский В.О. Российское Общество Красного Креста: система финансового обеспечения деятельности (1867-1914 гг.) / Черновицкий государственный торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета, Украина, Черновцы

В статье исследован механизм финансового обеспечения деятельности Российского Общества Красного Креста. Охарактеризованы основные источники доходов Общества (членские взносы, пожертвования, проценты с капиталов). Проанализирована структура расходной части бюджета Российского Красного Креста (текущие расходы, запасной капитал на

потребности военного времени, помощь инвалидам - военным, и специальные суммы для особенного назначения). Автор подчеркивает, что расширение спектра направлений деятельности Общества было бы невозможным без значительных государственных субсидий в виде монополий, налогов, сборов и т.д.

Ключевые слова: Российская империя, общественные медико-санитарные организации, Российское Общество Красного Креста, медицина, помощь раненым и больным, благотворительность.

Orehowskyi W.O. Russian Society of Red Cross: system of financial providing of activity (1867-1914) / Chernivtsi Trade- Economic Institute Kyiv National Trade and Economic University, Ukraine, Chernivtsi

The mechanism of the financial providing of activity of Russian Society of Red Cross is investigational in the article. The basic sources of profits of Society (membership dues, offerings, percents from capitals) are described. The structure of expense part of budget of Russian Red Cross (current outlays, spare capital on the necessity of war-time, help to the invalids - soldiery, and the special sums for the special setting) is analyzed. An author underlines that expansion of spectrum of directions of activity of Society would be impossible without considerable state subsidies as monopolies, taxes, collections et cetera.

Key words: the Russian empire, public medical organizations, Russian Society of Red Cross, medicine, help to Injured of soldiers and patients, charity.

Вступ

З усіх сфер військового господарства саме санітарна справа завжди зазнавала найбільшого впливу громадської самодіяльності. Розвиток військового мистецтва і вдосконалення зброї у другій половині XIX ст. призвели до зростання кількості поранених, що в свою чергу спонукало створити широкомасштабну громадську організацію, яка б допомагала військово-санітарному відомству.

Організації подібного роду почали виникати у Європі в 60-х рр. XIX ст. У 1867 р. таке товариство виникло у Російській імперії. Протягом 1867-1914рр.

Російське Товариство Червоного Хреста (РТЧХ) перетворилося на одне з найбільш значимих та масштабних відділень міжнародної благодійної організації. одним із завдань якої стала.

Досвід по наданню допомоги військовим та цивільному населенню, що був накопичений Російським Червоним Хрестом за роки багаторічної діяльності є важливим не тільки у плані історичної ретроспекції. Він може стати у пригоді і сьогодні, в пострадянських державах, які знаходяться у пошуку шляхів ведення ефективної соціальної політики. Таким чином, поряд із чисто науковим інтересом вивчення історії РТЧХ має і практичне значення. Все це і визначило теми, обраної автором статті.

Тематика Російського Червоного Хреста, зокрема роль, яку відіграло Товариство у розвитку системи охорони здоров'я дореволюційної Росії, самовіддана робота його працівників на полях битв під час збройних конфліктів і, нарешті, допомога постраждалим від стихійних лих ще не стали предметом широкого вивчення вітчизняних вчених.

Однак, в останній час науковий інтерес до історії РТЧХ зростає. Свідченням цього стали монографії О.М. Козловцевої [1] та А.В. Постернака [2]. Предметом їх розгляду є історія виникнення та діяльності общин сестер милосердя. В той же час у вищезгаданих роботах зустрічають дані щодо складу членів РТЧХ, структури організації Товариства, системи фінансового забезпечення.

Останніми роками було захищено декілька дисертаційних робіт, присвячених діяльності Російського Червоного Хреста. У дослідженні М.В.Беляєвої основний акцент зроблено на дослідженні історії створення, змісті і формах діяльності РТЧХ, виявлені та оцінені ролі та місця Товариства в історії Росії другої половини ХІХ - початку ХХ століття [3].

У 2012 р. була захищена дисертація Є.В.Оксенюк, предметом розгляду якої став «...процес розвитку діяльності Російського Товариства Червоного Хреста в період розквіту організованої громадської добродійності, тобто в останнє десятиліття перед Першою світовою війною»[4, с.4].

Однак, незважаючи на ряд позитивних зрушень, діяльність Товариства поки що є темою досить незначної кількості спеціальних досліджень.

Формулювання мети статті та завдань

Мета роботи - висвітлити механізм отримання грошових коштів і розподілу їх між відділеннями Російського Товариства Червоного Хреста.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних **завдань**:

1. Охарактеризувати основні джерела доходних сум Товариства.
2. Проаналізувати структуру витратної частини бюджету Російського Червоного Хреста.
3. З'ясувати роль державних субсидій у фінансовому забезпеченні діяльності Товариства.

Виклад основного матеріалу

Для виконання своїх обов'язків Товариству, крім імператорської підтримки і добре підготовленого медичного персоналу, потрібна була ще одна важлива річ - солідні грошові кошти.

Доходні суми Товариства надходили, як вказувалося у § 3 Статуту, з таких джерел:

- «а) щорічних грошових внесків осіб всіх станів, які бажали би перебувати у складі Товариства і приймати участь в його благодійних діях;
- б) одноразових пожертвувань грошима, речами та всіякого роду майном;
- в) всякого роду зборів, що дозволяються законом»[5, с.5].

Більш детально розглянемо кожне з цих джерел.

Членські внески.

Ці внески сплачувалися у визначених розмірах; члени-засновники повинні були вносити до каси Товариства не менше 10 крб. щорічно або одноразово не менше 200 крб. Дійсні члени сплачували щорічно по 3 крб. або одноразово 50 крб. Ті, хто вносив меншу суму, зараховувалися до членів-змагателів. Члени Товариства, які зобов'язувалися робити щорічні внески, повинні були сплачувати їх в перший рік впродовж 4-х місяців після опублікування Статуту Товариства, а в подальшому - протягом перших 2-х

місяців кожного року [6, с.425-426].

Пізніше склад членів Товариства був дещо змінений. Він складався із членів: почесних, благодійних, дійсних та змагателів. До перших двох категорій належали особи імператорської фамілії, а також особи, які значними пожертвуваннями сприяли розвитку діяльності Товариства. Що стосується членів дійсних і змагателів, то розміри їх грошових внесків були дещо змінені. Дійсними членами обиралися ті, чий річний внесок до Головного Управління (ГУ) Товариства складав не менше 10 крб. щорічно або 200 одноразово, або в один з місцевих закладів від 5 до 10 крб. щорічно або 100 крб. одноразово. Члени - змагателі вносили до ГУ по 3 крб. в рік або 60 - одноразово, або в місцеві заклади - від 1 до 3 крб. в рік або 25 одноразово [5, с.8-12].

Пожертвування.

Як правило, участь у війнах або ліквідація стихійного лиха у самій Російській імперії викликала вибух громадського ентузіазму. Наслідком цього являлося те, що до каси РТЧХ надходили значні грошові і матеріальні пожертвування від усіх верств населення. Так, за роки російсько-японської війни одних пожертвувань на адресу Червоного Хреста надійшло на суму більше 21 млн. крб. Під час голодомору 1898 р., який охопив 9 губерній Російської імперії, із 3 млн. 860 тис. крб., що були витрачені Товариством на ліквідацію цього лиха, 3 млн. крб. склали пожертвування імператора Миколи II [7, с.29,44-45].

Пожертвування приватних осіб складали близько 20% у структурі бюджету Товариства [8].

Державна допомога.

Протягом своєї історії РТЧХ, завдяки складу своїх керівних органів, було близьким до придворних кіл і внаслідок цього завжди користувалося, у тій чи іншій формі, державними субсидіями у вигляді монополій, податків, зборів і т.д. Підтримка імператриці Марії Федорівни також сприяла цьому.

Так, за ініціативою імператриці на користь Російського Червоного Хреста державою були запроваджені п'ятикопійковий збір з пасажирів, які їдуть

залізницями імперії та п'ятикарбованцевий збір з закордонних паспортів [8].

У 1913 році ці два збори забезпечували 25% всіх доходів Червоного Хреста, які склали 8 млн. крб. на рік (для порівняння – в цей же період на експлуатацію та будівництво залізниць було витрачено більше 534 млн. крб., а бюджет Окремого корпусу прикордонної стражі склав майже 16 млн. крб.). Цікавим було те, що для запровадження цих зборів Марія Федорівна не зверталась безпосередньо до свого сина Миколи II. Вона вважала, що повинна переконати в їх необхідності міністрів уряду – і при цьому вона не зразу знаходила в них розуміння [8].

З цього приводу досить цікавим є зауваження члена Державної Ради, сенатора О.О.Половцева. Ось, що він записав у своєму щоденнику від 14 квітня 1901 р.: «Засідання департаменту законів: ... на вимогу імператриці Марії Федорівни призначають пенсії із державної скарбниці сестрам милосердя Червоного Хреста. Я марно намагаюся наполягати на думці, що встановлене зведенням законів служіння державі та служіння своїм душевним ідеалам нічого спільного не мають, і що, винагороджуючи останнє податними карбованцями, ми можемо зайти дуже далеко. Мені відповідають мої колеги мовчанням, і залишається лише прохати, щоб у журналі було зазначено, що цей захід має характер виключний і прецедентом для інших випадків не може бути прийнятий»[9, с.169].

Додатковим джерелом фінансування виявився *церковний та кружечний* збори на користь РТЧХ, Ще у 1876 р. на клопотання ГУ Товариства Святішим Синодом було дозволено заснувати при церквах кружки для збору подаяння на користь Товариства. У 1880 р. Синодом зроблено було розпорядження про те, щоб духовенство мало «неослабний нагляд за збором у церквах пожертвувань на користь РТЧХ і щоб відповідними повчаннями під час богослужінь і взагалі у зручних випадках наворачало православний російський народ до пожертвувань на потреби Товариства»[10, с.273]. Однак, до початку Першої світової війни, незважаючи на циркуляри і розпорядження, справа ця була занедбана (не у всіх церквах були кружки, а там, де вони стояли, виймання пожертвувань

проводилось не своєчасно; був відсутній належний контроль з боку Червоного Хреста за сумами, що надходили, та і не всі священники турбувалися про те, щоб їх паства робила посильний внесок на благо милосердя і людяності).

Особливою статтею доходів була *плата за лікування хворих* (вона давала близько 15% бюджету – більше 1 млн. крб.)[8], яка у ряді общин Російського Червоного Хреста була досить високою. Так, наприклад в Олександрівській общині (Москва) зі звичайних хворих бралась плата у 25 крб. на місяць, за невиліковних соматичних – 25, за психічнохворих – 50 крб. Плата вносилась наперед, а у випадку її затримки лікарня мала право примусово стягувати її з тих, хто зобов'язувався платити. Щорічні надходження від такого лікування досягали 30 тис. крб. В Іверській (Москва) общині за місце у загальній палаті бралось 75, а в окремії 150 крб. Правда, в общині були і безкоштовні місця для незаможних верств населення. Подібна ситуація мала місце не в усіх общинах, - у Покровській (Москва) жодної плати за лікування не бралось. Однак, безумовно, платне лікування було доступним лише для небагатьох [2, с.211].

Всі суми, які надійшли до каси ГУ Червоного Хреста, окружних та місцевих управлінь, а також місцевих комітетів за своїм призначенням розподілялись на чотири категорії:

- «I) витратні суми, що призначаються на поточні витрати по Товариству;
- II) запасний капітал, що призначений виключно на потреби військового часу;
- III) капітал на допомогу інвалідам – військовим, і
- IV) спеціальні суми, що жертвуються або збираються для особливого призначення»[5, с.36-37].

Витратні суми складались з усіх грошових надходжень до установ Товариства а також відсотків на запасний капітал і капітал для допомоги військовим – інвалідам (до них не входили лише спеціальні пожертвування та відсотки зі спеціальних капіталів) [5, с.37-38].

Запасний капітал призначався виключно для потреб військового часу. Витрачався він лише під час війни, а в мирний період використовувався для

підготовки діяльності Товариства до ходу військових дій. При цьому у кожному випадку, коли передбачалися такі витрати, окружні та місцеві управління Червоного Хреста повинні були отримати дозвіл Головного Управління. Складався запасний капітал з відрахувань в кінці року 2/3 залишків витратних сум, а також із спеціальних пожертвувань [5, с.38].

Капітал для допомоги воїнам-інвалідам утворювалися шляхом щорічних відрахувань від залишків витратних сум [5, с.39].

Спеціальні суми склалися з коштів, які жертвувалися або збиралися для особливого призначення. Витрачалися ці гроші тільки за бажанням жертвувателів. До цієї категорії належали також гроші, що були на рахунок емеритальної каси сестер милосердя Товариства Червоного Хреста [5, с.37].

Всі місцеві управління та комітети були зобов'язані обов'язково опубліковувати у місцевій пресі відомості про пожертвування, які надходили на їх рахунки. Крім того, ці дані передавалися до Головного Управління, яке у свою чергу знайомило із останнім імператрицю Марію Федорівну [5, с.39].

Всі суми, що надходили до ГУ Російського Червоного Хреста, а також до його місцевих закладів, підлягали внесенню в Державний банк або його місцеві контори та відділення на вклади до запитання або на поточний рахунок під найбільш вигідні проценти. Капітали ці, при першій можливості, вкладалися в державні процентні папери, які також зберігалися в Держбанку. Якщо у районі діяльності того чи іншого закладу РТЧХ не було відділень Держбанку, капітали даного закладу передавалися під квитанцію в ГУ, яке обмінювало їх на процентні папери і віддавало в банк на зберігання [5, с.39-40].

Для збереження коштів Товариства, його місцеві управління та комітети отримали право на безкоштовне отримання приміщень для збереження власного майна [5, с.40].

ГУ РТЧХ брало на себе завдання слідкувати «...за правильною витратою сум, за щорічним відрахуванням визначеної частини зборів до цих капіталів, а також за зберіганням їх у державних кредитних установах» [5, с.40-41].

До кінця кожного року Головне, окружні та місцеві управління і комітети

Червоного Хреста складали кошторис на майбутні річні надходження та витрати. Причому, якщо витрати мали перевищувати доходи, управління та комітети виносили вирішення цього питання на загальні збори. Останні і мали остаточно визначити як розмір витрат так і джерела, з яких вони мали здійснюватися [5, с.41].

З усіх грошових надходжень (крім спеціальних пожертвувань для особливих призначень) окружні та місцеві управління і комітети відраховували щорічно до ГУ Товариства 10%. Із 90%, що залишались, вираховувалися суми на утримання управління або комітету, а решта коштів (включаючи сюди і залишки за кошторисом), ділились на три рівні частини, з яких дві частини перераховувалися до запасного капіталу на потреби військового часу, а одна – надходила на рахунок капіталу для допомоги воїнам-інвалідам [5, с.42].

На 1 січня 1911 р. в касах закладів Товариства було процентними паперами і готівкою 24 624 480 крб., які розподілялися таким чином:

- запасного на потреби військового часу капіталу – 12 903 609 крб.,
- для воїнів-калік – 2 504 424 крб.;
- кошти на утримання общин, лікарняних та благодійних закладів – 5 408 705 крб.;
- кошти по наданню допомоги під час стихійного лиха – 612 204 крб.;
- спеціальні та різні суми – 3 093 539 крб.

Вартість рухомого та нерухомого майна оцінювалася в 12 642 935 крб. Всього – 37 269 415 крб.[7, с.8].

Фінансова діяльність Товариства підлягала щомісячній перевірці. Із цією метою у кожному закладі РТЧХ обиралась спеціальна ревізійна комісія з членів місцевого управління. Результати перевірок регулярно публікувалися у місцевих газетах [5, с.43].

Після закінчення кожного року місцеві комітети складали звіт про свою діяльність (в тому числі і фінансову) і не пізніше 1 березня передавали його своїм місцевим або окружним управлінням. Останні включали ці документи до власних звітів і виносили на обговорення місцевих загальних зборів,

надсилаючи одночасно другий екземпляр до ГУ РТЧХ [5, с.43].

Окружні та місцеві управління Товариства після отримання звітів місцевих комітетів складали загальний річний звіт. До звіту цього вносились «...всі види діяльності місцевих органів і повна за формами грошова та матеріальна звітність». Річні звіти розглядались місцевими зборами, а потім, із резолюцією цих зборів, надсилались до Головного Управління не пізніше 1 травня [5, с.44].

Після отримання звітів від своїх місцевих установ ГУ «...перевіривши правильність показників доходів, витрат та залишку сум по капіталам та зробленого 10% відрахування, а також дійсність перебування сум в тих паперах та місцях, що визначені за статутом Товариства, складає загальний звіт про діяльність всіх органів та закладів Товариства, про дохід та витрату сум і про стан майна». Звіт цей передавався до спеціальної комісії (обиралась загальними зборами), яка, надсилала свої зауваження з приводу його до ГУ. Після цього звіт, разом із поясненнями ГУ на зауваження комісії (якщо такі були) розглядався загальними зборами, передавався покровительці Товариства Марії Федорівні і опубліковувався [5, с.44-45].

Під час військових дій значні суми Товариства зосереджували в руках головноуповноважених, кожний яких, згідно статуту, був «...зобов'язаний вести саму сувору звітність, спостерігаючи, щоб того ж дотримувались всі уповноважені, які перебувають у його підпорядкуванні». Головному Управлінню головно уповноважений надсилав «...періодичні донесення про діяльність Товариства, термінові короткі грошові звіти про доходи, витрати та залишок сум та матеріалів, такі ж завірені ним звіти уповноважених...і, після розформування загонів по закінченню кампанії, загальний нарис своєї діяльності та остаточний грошовий та матеріальний звіт з усіма доходними книгами і всіма підтверджуючими документами»[5, с.69-70].

Всі ці звіти перевірялись контрольною частиною ГУ, яка особливу увагу звертала на фінансові документ. Результати перевірки розглядались на найближчому загальному зібранні членів Товариства. На основі звітів головно

та уповноважених складався загальний звіт діяльності РТЧХ під час війни [5, с.76-77].

Висновки

Таким чином, солідні грошові кошти були одним з основних факторів, що сприяли успішній роботі РТЧХ. Крім членських внесків та пожертвувань велику роль відігравали проценти з капіталів, які планомірно накопичувались Товариством.

Фінансові можливості значно сприяли розширенню сфер діяльності Російського Червоного Хреста. Це, а також громіздка та розгалужена структура Товариства сприяли централізації в управлінні грошовими коштами в ГУ РТЧХ.

Діяльність (в тому числі і фінансова) окружних та місцевих управлінь і комітетів суворо контролювалась, вони були зобов'язані регулярно звітувати перед Головним управлінням. Без дозволу останнього філіали Товариства не мали права витратити кошти або організувати інші види допомоги.

Така централізація фінансових засобів повинна була позитивно впливати на розвиток діяльності Російського Червоного Хреста, сприяючи раціональному їх використанню.

Література:

1. Козловцева Е.Н. Московские общины сестер милосердия в XIX – начале XX веков / Е.Н. Козловцева. – М.: Изд-во «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет», 2010. – 208 с.
2. Постернак А.В. Очерки по истории общин сестер милосердия / А.В. Постернак. – М.: Изд-во «Свято-Димитриевское училище сестер милосердия», 2001. – 304 с.
3. Беляева М.В. Российское Общество Красного Креста в истории России 1867-1921 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история»/ М.В.Беляева; Ставропольский государственный университет. - Ставрополь, 2002. –

22 с.

4. Оксенюк Е.В. Деятельность Российского Общества Красного Креста в начале XX в. (1903-1914 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Е.В. Оксенюк; Негосударственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет». – М., 2012. – 23 с.
5. Устав Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны. – Баку: Электротпечатня Бак. Губерн. Пр., 1915. – 80 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. - Т. XLII.-№44519 от 03.05.1867 г. – СПб., 1871.-С.424-432.
7. Очерк возникновения и деятельности Российского Общества Красного Креста. – СПб.: Государственная типография, 1913.-63с.
8. Структура бюджета Российского Красного креста в начале 20 века. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.statehistory.ru/.../Struktura-byudzheta-Rossiyskogo-krasnogo-kresta->
9. Дневник А.А.Половцева //Красный архив.-1923.-Т.3(9).-С.75-172.
10. Сборник главнейших, касающихся деятельности Российского Общества Красного Креста законоположений и главнейших действующих циркуляров Главного Управления названного Общества. - С. – Петербург: Государственная типография, 1914. -347с.- С.273.

References:

1. Kozlovceva E.N. Moskovsky`e obshhy`ny sester my`loserdy`ya v XIX – nachale XX vekov / E.N. Kozlovceva. – М.: Y`zd-vo «Pravoslavnyj Svyato-Ty`xonovsky`j gumany`tarnyj uny`versy`tet», 2010. – 208 s.
2. Posternak A.V. Ocherky` po y`story`y` obshhy`n sester my`loserdy`ya / A.V. Posternak. – М.: Y`zd-vo «Svyato-Dy`my`try`evskoe uchy`ly`shhe sester my`loserdy`ya», 2001. – 304 s.

3. Belyayeva M.V. Rossijskoe Obshhestvo Krasnogo Kresta v y'story'y` Rossy'y` 1867-1921 gg.: avtoref. dy`s. na soy`skany`e uchen. stepeny` kand. y`stor. nauk: 07.00.02 «Otechestvennaya y`story`ya»/ M.V.Belyaeva; Stavropol`skij gosudarstvennyj uny`versy`tet. - Stavropol`, 2002. – 22 s.
4. Oksenyuk E.V. Deyatel`nost` Rossijskogo Obshhestva Krasnogo Kresta v nachale XX v. (1903-1914 gg.): avtoref. dy`s. na soy`skany`e uchen. stepeny` kand. y`stor. nauk: 07.00.02 «Otechestvennaya y`story`ya» / E.V. Oksenyuk; Negosudarstvennoe obrazovatel`noe uchrezhdeny`e vysshego professy`onal`nogo obrazovany`ya «Pravoslavnyj Svyato-Ty`xonovskij` gumany`tarnyj uny`versy`tet». – M.,2012. – 23 s.
5. Ustav Rossijskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod vysochajshy`m pokrovy`tel`stvom ee y`mperatorskogo vely`chestva gosudaryny` y`mperatry`czy Mary`y` Fedorovny. – Baku: Ælektropechatnya Bak. Gubern. Pr., 1915. – 80 s.
6. Polnoe sobrany`e zakonov Rossijskoj y`mpery`y`. Sobrany`e vtoroe. - T. XLII.-#44519 ot 03.05.1867 g. – SPb., 1871.-S.424-432.
7. Ocherk vozny`knoveny`ya y` deyatel`nosty` Rossijskogo Obshhestva Krasnogo Kresta. – SPb.: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1913.-63s.
8. Struktura byudzheta Rossijskogo Krasnogo kresta v nachale 20 veka. [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://www.statehistory.ru/.../Struktura-byudzheta-Rossiyskogo-krasnogo-kresta->
- 9.Dnevny`k A. A. Polovceva //Krasnyj arxy`v.-1923.-T.3(9).-S.75-172.
- 10.Sborny`k glavnejshy`x, kasayushhy`xsya deyatel`nosty` Rossijskogo Obshhestva Krasnogo Kresta zakonopolozheny`j y` glavnejshy`x dejstvuyushhy`x cy`rkulyarov Glavnogo Upravleny`ya nazvannogo Obshhestva. - S. – Peterburg: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1914. - 347s.- S.273.